

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БІОРЕСУРСІВ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

С.Ю. Попович
О.М. Корінько
П.М. Устименко

ЗАПОВІДНЕ ЛІСОЗНАВСТВО

Рекомендовано
Міністерством аграрної політики України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

УДК 502.7:581.526.42(477):001.8+581.6

ББК 43.4

П57

Рецензенти:

Д.В. Дубина

доктор біологічних наук, професор, лауреат Державної премії України,

В.І. Мельник

доктор біологічних наук, професор

Б.Є. Якубенко

доктор біологічних наук, професор

Рекомендовано

*Міністерством аграрної політики України
як навчальний посібник для підготовки фахівців
напряму 1304 «Лісове і садово-паркове господарство»
у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації
Міністерства аграрної політики України
(Протокол № 18-128-13/1108 від 09.07.2008)*

Попович С.Ю., Корінько О.М., Устименко П.М.

П57

Заповідне лісознавство. Навчальний посібник. —
Тернопіль: Навчальна книга—Богдан, 2009. — 384 с.

ISBN 978-966-10-0364-3

У навчальному посібнику вперше на науковому та еколого-освітньому рівні представлено системний погляд на феномен сучасного заповідного лісознавства. Найбільш повно узагальнено знання про заповідні ліси, історію їх заповідання, гуманістичні та правові аспекти збереження, розкрито екологічні, біосозологічні та сепортологічні наукові основи охорони лісів. У цьому виданні охарактеризовано механізми збереження лісів засобами формування мережі природно-заповідних територій України, світової мережі природоохоронних територій, а також екомереж різних рівнів організації. Особлива увага надана географічній мережі лісів високої екологічної та наукової цінності.

Видання розраховане для підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня “Магістр” за напрямом “Лісове та садово-паркове господарство”. Воно може бути корисним для підготовки фахівців і за напрямами — “Екологія”, “Біологія”, “Географія”, а також аспірантів, працівників природоохоронних та лісогосподарських установ, широкого кола читачів, зацікавлених в охороні лісів.

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-0364-3

© Попович С.Ю., Корінько О.М., Устименко П.М., 2009

© Навчальна книга — Богдан, макет, художнє оформлення, 2009

ВСТУП

У сучасних умовах глобальної екологічної кризи на нашій планеті охорона лісів є надзвичайно важливим, суттєвим і необхідним фактором не лише для екостабілізації довкілля в цілому, але й збереження сприятливого для здоров'я та життєдіяльності людини стану навколишнього природного середовища, задоволення її потреб у відпочинку, фізичному розвитку та спорті, у лікарських та інших сировинних засобах. Лісові поліфункціональні природно-заповідні території дедалі частіше реально стають ефективними формами екологічно збалансованого лісокористування.

Ліси є невід'ємною складовою частиною природно-заповідного фонду нашої держави, який охороняється як національне надбання Українського народу. Для природно-заповідного фонду встановлюється особливий режим охорони, збереження, відтворення і використання. Наша країна розглядає цей фонд як складову світової мережі лісів, що перебувають під особливою охороною. Відповідно до законодавства до заповідних та інших природоохоронного призначення лісів належать природні території та об'єкти, що мають велику екологічну цінність (унікальні та типові природні комплекси), з метою збереження сприятливої екологічної обстановки, попередження та стабілізації негативних природних процесів і явищ. Найцінніші ліси можуть охоронятися відповідно до Конвенції про всесвітню спадщину. Із правової точки зору унікальні українські ліси можуть ідентифікуватися як наукові об'єкти, що становлять національне надбання. До таких відносять найцінніші лісові ділянки природно-заповідного фонду, які мають виняткове значення для української та світової науки.

Знання про ліси в історичному аспекті стали теоретичною, методологічною і практичною основою функціонування природно-заповідної справи, яка була нерозривно пов'язана із розвитком лісового та мисливського господарства. Найдревніші корені природно-заповідної справи переплітаються, насамперед, із мисливством, бо саме для збереження дичини створювалися перші заповідні об'єкти та заказні угіддя в лісах.

Сьогодні природоохоронний менеджмент лісів став невід'ємною частиною всієї природно-заповідної справи. На лісових природно-заповідних територіях лісове господарство повинно вестися із врахуванням і дотриманням наукових основ збереження екосистем, на базі чинного законодавства про природно-заповідний фонд, Лісового кодексу, іншого екологічного права тощо. Проектування природно-заповідних територій у лісах здійснюється, передусім, на основі планів лісонасаджень, лісовпорядкування та лісотаксаційних матеріалів. До цього часу домінує власне лісова доктрина

створення та функціонування природно-заповідних територій і особливо — управління ними. З іншого боку дедалі частіше стає пріоритетом переорієнтування ведення лісового господарства на екологічно збалансовані засади, що, безперечно, є основним предметом природоохоронного лісівництва.

Нині вже стало очевидним, що ліс володіє як матеріальними, так і нематеріальними духовними цінностями. Тому специфіка та своєрідність спільного розвитку зазначених вище галузей спонукають до особливої уваги у визначенні об'єкта та предмета заповідного лісівництва, чому і присвячене це видання. Отже, в інтегрованій сфері науки у галузі лісового господарства та природно-заповідної справи в обсязі спільних напрямів розвитку й зародилося заповідне лісівництво як система наукових, а згодом і навчальних дисциплін. Тобто його історичними науковими коренями є лісівництво та заповідна геосозологія.

Поданий у даному виданні курс системи навчальних дисциплін гуманітарно-природничого спрямування за магістерською спеціалізацією “Природно-заповідна справа” охоплює найновіші досягнення науки і практики заповідного лісівництва на регіональному, національному та міжнародному рівнях розвитку. Нині як ніколи, особливо магістрам лісового господарства, необхідні базові знання власне про системні основи поширення, правовий статус, збереження та використання лісів природоохоронного призначення. На сьогоднішній день проникнення ідей заповідного лісівництва у традиційне лісове господарство ставить перед Україною як європейською державою три найголовніші завдання:

- ◇ покращання екологічного стану країни згідно з конституційним правом народу на чисте довкілля через створення географічно репрезентативної мережі лісових природно-заповідних територій;

- ◇ перехід на збалансоване співвідношення земель природно-заповідного фонду з іншими категоріями лісових земель, що має стати обов'язковою складовою сталого розвитку країни;

- ◇ пріоритетність збереження біотичного та ландшафтного різноманіття лісів через формування національної екомережі України, організація системи екологічного моніторингу лісових природоохоронних територій та управління ними, підвищення рівня екологічної та природоохоронної свідомості населення.

Метою спеціалізації “Природно-заповідна справа” є професійна підготовка магістрів лісового господарства, які будуть працювати на лісових територіях природно-заповідного фонду, застосування ними різносторонніх знань для наукової діяльності, організації ведення екологічно збалансованого господарювання, лісокористування та його ефективного екологічного контролю. У результаті вивчення циклу навчальних дисциплін за даною спеціалізацією майбутні магістри лісового господарства повинні:

- ◇ отримати загальні теоретичні, методичні і практичні знання у галузі заповідного лісівництва;

- ◇ застосувати отримані знання у професійній лісгосподарській та природоохоронній діяльності;

- ◇ вивчити історію охорони лісів України;

- ◇ орієнтуватися у географії поширення заповідних лісів в Україні та світі;

- ◇ добре опанувати правові основи збереження лісів;

- ◇ знати методичні засади формування системи природно-заповідних територій та екомережі на землях лісового фонду;

- ◆ вміти обґрунтувати виділення особливо цінних лісових комплексів;
- ◆ володіти методами оцінки особливо цінних лісових комплексів з метою їх збереження та сертифікації;
- ◆ визначати форми та види оптимальних режимів збереження заповідних лісових екосистем та біорізноманіття;
- ◆ знати основні вимоги до екологічного контролю заповідних лісів;
- ◆ вміти поширювати природоохоронні знання тощо.

Таким чином, включення циклу дисциплін за магістерською спеціалізацією “Природно-заповідна справа” у навчальні плани лісгосподарських факультетів вищих навчальних закладів України є потребою сьогодення заради майбутнього. На думку авторів цього видання, вже настав час запровадити відповідні магістерські програми прикладного і наукового спрямування і для інших природничих факультетів, насамперед для майбутніх екологів, біологів та географів. Така потреба диктується часом і дедалі зростаючим значенням охорони живої природи для суспільного розвитку.

Розділ 8.

МЕРЕЖА ЛІСОВИХ ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЙ СВІТУ

8.1. Характеристика міжнародних категорій

Найбільш визнаною у світі є класифікація природоохоронних територій, яка розроблена Міжнародним союзом охорони природи і природних ресурсів (МСОП-IUCN). Її категорії мають порядкові номери з означенням назви. Наводимо характеристику окремо кожної категорії.

Категорія I — це природоохоронна територія, управління (комплекс природоохоронних заходів) якою спрямоване здебільшого на розвиток науки або охорону дикої природи. У зв'язку з цим вона поділяється на дві підкатегорії.

Підкатегорія Ia (Суворий природний резерват) — природоохоронна територія, управління якої спрямоване на розвиток природоохоронних наукових досліджень. Це територія з видатними або репрезентативними екосистемами, геологічними чи фізико-географічними об'єктами або видами біорізноманіття, які доступні переважно для наукових досліджень та моніторингу довкілля. *Основними критеріями* для відбору природних територій для цієї категорії є такі:

- територія має бути достатнього розміру, щоб гарантувати цілісність екосистем і виконувати завдання, заради яких вона охороняється;
- територія має бути переважно вільною від втручань з боку людини і здатною залишатися такою;
- територія має мати можливість зберігати біорізноманіття шляхом захисту від антропогенного впливу без суттєвого активного менеджменту.

Основними завданнями управління є:

- охорона екотопів, екосистем і видів, наскільки можливо у непорушеному стані;
- підтримання генетичних ресурсів у динамічному та еволюційному стані;
- підтримання екологічних процесів;
- охорона зразків природного середовища для вивчення, екологічного моніторингу, забезпечення освіти, включаючи території, відвідування яких людьми припинене;
- мінімізація впливів шляхом ретельного планування і виконання дослідницьких та інших дозволених робіт;
- обмеження доступу людей.

Підкатегорія Іб (Дика природа) — природоохоронна територія, управління якою спрямоване на захист дикої природи (охорона без втручання). Це велика незмінена або слабозмінена територія, яка зберігає природний характер, без постійного або значного населення, охорона і управління якою спрямовані на збереження її в природному стані. *Основними критеріями* для відбору природних територій для цієї категорії є такі:

- територія повинна мати високу природну якість, бути майже позбавленою людського впливу і залишатися такою навіть при відповідному управлінні;
- територія повинна мати значну екологічну, геологічну, фізико-географічну або іншу наукову, освітню, пейзажну або історичну цінність;
- територія має пропонувати великі можливості залишатися людині наодинці з природою, подорожування по території має здійснюватися без використання забруднюючих засобів, тобто моторного транспорту;
- територія має мати достатній розмір для забезпечення пасивних форм охорони і використання.

Основними завданнями управління є:

- гарантувати для майбутніх поколінь можливість відчувати радість від відвідування території і спілкування з природою, яка не була істотно порушена протягом тривалого часу;
- підтримувати основні природні властивості і особливості протягом тривалого часу;
- забезпечувати доступ людей, який буде сприяти найкращому духовному та фізичному здоров'ю відвідувачів, підтриманню якості дикої природи для сучасного і майбутнього поколінь;
- полегшувати місцевому населенню, яке проживає з низькою густиною і в рівновазі з доступними ресурсами, підтримувати свій спосіб життя.

Категорія ІІ (Національний парк) — природоохоронна територія, управління якою спрямоване здебільшого на охорону екосистем і створення умов для туризму. Ця природна територія призначена для:

- а) охорони екологічної цілісності однієї або більшої кількості екосистем для сучасного і майбутніх поколінь;
- б) недопущення експлуатації або іншої шкідливої для цілей парку діяльності;
- в) забезпечення умов для духовних, наукових, освітніх, рекреаційних і туристичних послуг, які не суперечать завданням охорони довкілля та культурної спадщини.

Основними критеріями для відбору природних територій для цієї категорії є такі:

- територія має містити репрезентативний зразок великого природного регіону або ландшафтів, де види рослин і тварин, екотопи і геоморфологічні ділянки мають особливе духовне, наукове, освітнє, рекреаційне і туристичне значення;

- територія має бути достатньо велика, щоб вміщувати одну або більше цілих екосистем, суттєво не змінених сучасною людською діяльністю або експлуатацією.

Основними завданнями управління є:

- охорона природних мальовничих територій національного і міжнародного значення для духовних, наукових, освітніх, рекреаційних або туристичних цілей;

- консервування на віки в максимально природному стані репрезентативних зразків фізико-географічних регіонів, біотичних угруповань, генетичних ресурсів і видів, для яких забезпечується екологічна стабільність і різноманітність;

- забезпечення відвідування людей для духовних, освітніх, культурних і рекреаційних цілей на рівні, який підтримує територію в природному або близькому до нього стані;

- виключення експлуатації природних ресурсів і запобігання діяльності, яка є шкідливою для цілей заповідання;

- підтримання поваги до екологічних, геоморфологічних, сакральних, естетичних рис природи, які були основою для її заповідання;

- зважання на потреби місцевого населення, включаючи все необхідне для його існування і використання природних ресурсів такою мірою, яка не суперечить іншим завданням управління даною категорією.

Категорія III (Пам'ятка природи) — природоохоронна територія, управління якою спрямоване переважно на охорону специфічних природних об'єктів. Це територія, котра містить один чи більшу кількість специфічних природних або природно-культурних об'єктів, які є видатними чи мають унікальну цінність через їх рідкісність, типовість, естетичні якості, або є об'єктами природи культурного значення. Основними критеріями для відбору природних територій для цієї категорії є такі:

- територія має містити один або більшу кількість визначних об'єктів (ефектні водоспади, печери, кратери, піщані дюни, морські утвори природи з унікальною або репрезентативною фауною і флорою);

- сюди включаються асоційовані природно-культурні об'єкти, зокрема печерні поселення, археологічні ділянки або природні ділянки, які мають традиційне значення для місцевого населення;

- територія має бути достатньо великою для того, щоб охороняти цілісність об'єкта і його безпосереднє оточення.

Основними завданнями управління є:

- охороняти або навічно захищати специфічні видатні природні об'єкти за їх високу природну цінність, унікальність або типовість, а також супутні духовні цінності;

- забезпечувати можливості для досліджень, освіти і громадської оцінки;

- виключити експлуатацію об'єкта збереження і запобігати діяльності, не сумісній з цілями заповідання;

- надавати місцевому населенню такі вигоди, які сумісні із завданнями управління цією категорією.

Категорія IV (Територія управління екотопами і видами) — природоохоронна територія, управління якою спрямоване на охорону шляхом регуляторних втручань. Це окрема територія, ділянка землі або моря, на якій здійснюються регламентовані втручання з метою гарантування підтримання екотопів у стані, який відповідає вимогам збереження певних видів біорізноманіття. *Основними критеріями* для відбору природних територій для цієї категорії є такі:

- територія має відігравати особливу роль в охороні природи і виживанні видів;
- територія має бути важливою для існування національно або локально цінної флори або осілої чи мігруючої фауни;
- охорона заповідних екотопів і видів цієї території має залежати від активних, але продуманих втручань з боку відповідальних за менеджмент владних структур;
- площа території має залежати від потреб видів біорізноманіття, які охороняються, вона може бути відносно малою і дуже великою.

Основними завданнями управління є:

- гарантування і підтримання властивостей екотопів, необхідних для охорони важливих видів, груп видів, біотичних угруповань або фізичних рис середовища у випадках, коли це вимагає певних дій з боку людини з метою оптимізації менеджменту;
- полегшення наукових досліджень і моніторингу середовища як першочергових дій, пов'язаних із невиснажливим менеджментом ресурсів;
- розвиток невеликої кількості територій для сприяння громадській освіті і позитивному ставленню людей до природи;
- припинення і недопущення експлуатації природних ресурсів, яка є шкідливою для цілей охорони;
- забезпечення людям, які проживають в межах території даної категорії, таких видів, які сумісні з іншими завданнями управління.

Категорія V (Територія охорони ландшафту) — природоохоронна територія, управління якою спрямоване на охорону і рекреацію ландшафту, у тому числі морського. Це територія землі, або інколи з морським узбережжям і морем, де взаємодія людини і природи створила особливу обстановку із значною естетичною, екологічною або культурною цінністю, часто характеризується високим ступенем біорізноманіття. Збереження цілісності цієї традиційної взаємодії є необхідним для охорони, підтримання та еволюції такої території. *Основними критеріями* для відбору природних територій для цієї категорії є такі:

- територія має мати ландшафти високої пейзажної цінності, з різноманітними екотопами, флорою і фауною, а також із зразками традиційного народного або унікального використання землі та соціальної організації, місцевих звичаїв і вірувань;
- територія має надаватися для рекреації і туризму в рамках нормального стилю життя та економічної діяльності.

Основними завданнями управління є:

- підтримувати гармонійну взаємодію природи і культури шляхом охорони ландшафту і продовження існування традиційного використання землі, будівельних технологій і культурних проявів;
- підтримувати стиль життя та економічну діяльність, які знаходяться в гармонії з природою, а також зберігати соціальний і культурний устрій населення;
- підтримувати різноманіття екосистем, екотопів та пов'язаних з ними видів біорізноманіття;

- припинити чи відвернути використання землі там, де воно за своїми масштабом і характером не відповідає цілям охорони;
- забезпечити можливості для рекреації і туризму, які за типом, характером й масштабом відповідають ландшафтним особливостям і властивостям території;
- підтримувати наукові та освітні заходи на природоохоронній території заради підвищення рівня соціальної сфери;
- надавати вигоди місцевому населенню, які поліпшують довгостроковий його добробут шляхом забезпечення природними продуктами, наприклад із лісу і послуг, зокрема таких, як чиста вода або прибуток, одержаний від неруйнівних форм туризму;

- розвивати громадську підтримку охорони довкілля.

Категорія VI (Територія охорони ресурсів) — природоохоронна територія, управління якою спрямоване переважно на стале використання природних екосистем. Це територія, яка складається з незмінених природних систем, управління якими спрямоване на забезпечення довгострокової охорони і підтримання біорізноманіття і, водночас, забезпечення сталого потоку природних продуктів та послуг, які відповідають потребам населення. Територія має також відповідати загальному визначенню природоохоронного об'єкта традиційної взаємодії, яка є необхідним для охорони, підтримання та еволюції такої території. *Основними критеріями* для відбору природних територій для цієї категорії є такі:

- як мінімум дві третини території мають знаходитись в природному стані і в майбутньому передбачатись для утримання у такому ж стані з обмеженою кількістю модифікованих екосистем, при цьому великі комерційні плантації не повинні на ній створюватися;

- територія має бути достатньо великою, щоб витримати неруйнівне використання ресурсів без шкоди для її загальних довгострокових природних цінностей;

- адміністрація має знаходитись на цій території або поблизу неї.

Основними завданнями управління є:

- охорона і підтримання біорізноманіття та інших природних цінностей території на тривалий час;

- сприяння екологічно обґрунтованим технологіям сталого виробництва;

- охорона бази природних ресурсів від відчуження для іншого використання землі, яке шкідливе для біорізноманіття даної території;

- внесення вкладу у регіональний і національний розвиток.

Таким чином, наведені вище шість категорій є найбільш поширеними і власне природоохоронними. Більшість об'єктів, які мають такий статус, охоплені охороною на державному рівні. Природоохоронні території будь-якої категорії згідно із рекомендаціями МСОП мають плануватися так, щоб хоча б дві третини їх площі відповідали зазначеним вимогам (табл. 8.1).